Mihai Dima, *Circulaţia monetară la Durostorum în secolele I–III*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Colecția „Monografii”, Seria A, nr. 1, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, 366 p. + 40 pl.

Volumul reprezintă o formă actualizată a tezei de doctorat a autorului, elaborată începând din anul 1998, sub conducerea C.Ș. I dr. Gheorghe Poenaru Bordea, iar apoi a C.Ș. I dr. Eugen Nicolae, lucrare susţinută în şedinţă publică la data de 28 mai 2008 în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române. Publicat în seria de monografii inițiată în anul 2023 de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, volumul, apărut în condiții grafice deosebite, beneficiază de o prefață semnată de conducătorul științific Eugen Nicolae. Cu acest prilej este schițat parcursul profesional al autorului și sunt evidențiate rezultatele obținute de acesta după susținerea tezei de doctorat în privința prelucrării și a valorificării științifice a izvoarelor numismatice din perioada antică.

Lucrarea *Circulaţia monetară la Durostorum în secolele I-III*, tipărită în anul 2023, se bazează pe o cantitate mare de material numismatic, aproape în întregime inedit la momentul susținerii tezei, așa cum se menționează în capitolul introductiv. Investigațiile întreprinse în privința locului de păstrare și a modului de recuperare a monedelor din zona Durostorum l-au determinat pe autor să împartă materialul numismatic astfel: colecții românești constituite la Silistra între anii 1914-1940 din piesele descoperite în oraș și în împrejurimi, colecții românești constituite după 1940 din piese provenind de la Ostrov, jud. Constanța, din descoperiri întâmplătoare sau săpături arheologice și colecții bulgărești constituite după 1940, cuprinzând monede de la Silistra.

Prelucrarea a circa 4000 de monede a însumat un volum semnificativ de muncă, mai ales că multe dintre piesele de bronz sunt uzate sau slab conservate, identificarea lor fiind dificilă. Cele mai multe dintre monedele cercetate au fost descoperite în partea românească a sitului antic la Ostrov, jud. Constanţa, și se păstrează în patrimoniul Muzeului Dunării de Jos din Călăraşi (MDJC). Acestora li se adaugă monedele romane timpurii din celebra colecţie constituită la Silistra în perioada interbelică de Pericle Papahagi și alte loturi păstrate în colecţii publice şi private. Este valorificată științific, chiar dacă parțial, colecţia Pericle Papahagi, alcătuită din peste 12 000 de piese, achiziţionată de către Banca Naţională a României la scurt timp după cel de-Al Doilea Război Mondial, transferată în 1953 la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române și, ulterior, la începutul anilor ’80, la Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste România (azi MNIR). Cele 1147 monede romane timpurii descoperite la Ostrov, în punctul Ferma 4, păstrate în colecția numismatică a Muzeului Dunării de Jos din Călărași, au fost publicate în volumul *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.C.)*, în anul 2009, în colecția „Moneta”, împreună cu monedele romane târzii și cu cele bizantine. Un an mai târziu au fost publicate și piesele aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța (MINAC).

Lucrul nemijlocit cu izvoarele numismatice l-au determinat pe autor la prudență, structurile, uneori destul de diferite ale loturilor de monede care figurează în diverse colecții ca fiind constituite la Ostrov sau la Silistra, indicând că ori au suferit selecții, ori nu provin din același sit. În aceste condiții, cu deplin temei, Mihai Dima a evitat să lucreze cu un singur eşantion mare „Durostorum”, alcătuit din piese provenite din zonă, indiferent de punct şi condiţii de descoperire, preferând să folosească trei eşantioane de la Ostrov, jud. Constanța, diferenţiate prin denumirea muzeului în care se păstrează (Ostrov-MDJC, Ostrov-MINAC, Ostrov-MNIR), constituite în cea mai mare parte din monede descoperite în punctul Ferma 4, şi două de la Silistra (Silistra-MRIS, colecţia Papahagi). În acest mod au fost observate detalii, care altfel nu puteau fi sesizate, scoțând în evidență mai clar diferențele dintre un sit cu caracter civil (Ostrov) și unul militar (Silistra) din punctul de vedere al structurii numerarului circulant, dar și limitele utilizării statisticii în privința interpretării izvoarelor numismatice. A rezultat un volum care, în acest moment, reprezintă cea mai detaliată lucrare de circulație monetară în epoca Principatului dedicată unui centru important din Dobrogea și nu numai.

Întrucât cunoașterea circulației monetare în Dobrogea, în epoca Principatului, se afla încă la un nivel incipient, pentru constituirea unor eșantioane de comparație, autorul a constatat că nu este suficientă consultarea literaturii de specialitate. În consecință, a fost necesară verificarea unor loturi mari de monede deja publicate și prelucrarea altora inedite din diverse colecţii, cu această ocazie fiind precizate multe exemplare incerte şi corectate numeroase identificări greşite, care ar fi dus la concluzii eronate. Folosind două grupuri de eșantioane de comparație în care intră situri aflate la est (Sucidava, Troesmis, Noviodunum, Histria, Constanța, Tropaeum Traiani), respectiv la vest (Sexaginta Prista,

Novae, Nicopolis ad Istrum) de Durostorum, a fost tratată, practic, circulația monetară în Moesia Inferior, în general, nu numai în sud-vestul Dobrogei. De altfel, unul dintre meritele acestei lucrări constă în realizarea mai multor eșantioane de comparație, unele dintre cele mai bogate, cum ar fi cele de la Histria sau Sucidava, putând fi folosite ca bază de plecare pentru alte lucrări sau chiar teze de doctorat. Totodată, lucrarea scoate în evidență nivelul scăzut de publicare/cunoaștere a descoperirilor din situri foarte importante din Dobrogea, cum ar fi Constanța/Tomis, Mangalia/Callatis, Troesmis și Topaeum Traiani, pentru a da doar câteva exemple. Sunt evidențiate situații paradoxale, în care anumite categorii de piese emise la Tomis, spre exemplu, sunt cunoscute între descoperirile de la Histria, dar nu și între cele din cetatea emitentă.

Materialul deosebit de bogat i-a permis lui Mihai Dima să elaboreze o nouă metodologie prin care să fie evidențiate caracteristicile fenomenului de circulație monetară într-un sit de epocă romană din zona Dunării de Jos. Aceasta se referă la o periodizare diferită de cele folosite până acum, la utilizarea celor mai relevanți indicatori statistici și la stabilirea unui anumit șablon după care să fie abordat fiecare segment cronologic (etapă), având în vedere totodată problemele specifice. Aspectele urmărite în cadrul lucrării sunt dezvăluite în capitolul introductiv: poziția etapei în clasamentul perioadei corespunzătoare pe baza coeficientului monede/ani; volumul de monedă; raportul AR:AE; nominalurile imperiale; ponderea emisiunilor membrilor familiei imperiale; proveniența monedelor provinciale; nominalurile provinciale; repartizarea pieselor pe ani sau pe intervale mai scurte în cadrul etapei; analiză tipologică şi orizonturi de tezaure.

Într-un scurt capitol dedicat descoperirilor din perioada preromană se constată, în lumina colecției Pericle Papahagi, o prezență slabă a monedelor grecești la Durostorum, în concordanță cu rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse, care nu permit identificarea unei așezări autohtone în zonă. Sunt trecute în revistă și alte descoperiri, dintre care se remarcă tezaurul descoperit la Ostrov, alcătuit din 178 de tetradrahme thasiene și denari republicani. Situația s-a schimbat radical după ce regiunea a intrat sub stăpânire romană, așa cum o dovedește bogăția materialului numismatic scos la lumină în urma cercetărilor arheologice sau a descoperirilor întâmplătoare.

Întrucât structura numerarului aflat în circulație s-a schimbat de mai multe ori pe parcursul celor trei secole ale epocii Principatului, autorul a considerat, pe bună dreptate, că este mult mai potrivit să împartă intervalul studiat în trei perioade mari, fiecare divizată, la rândul ei, în mai multe subperioade (etape). Prima perioadă, de la Augustus la Commodus (27 a.Chr.–192 p.Chr.), se caracterizează, în zona Durostorum prin dominaţia monedelor imperiale de bronz. Începând cu domnia lui Marcus Aurelius se constată că emisiunile provinciale devin mai numeroase, ajungând majoritare sub Commodus. Structura materialului a determinat împărțirea primei perioade în șapte etape (subperioade) analizate în detaliu: I.1. Dinastia Iulia-Claudia (anii 27 a.Chr.–68 p.Chr.), I.2. Dinastia Flaviilor (anii 68–96 incluzând şi războaiele civile), I.3. Nerva-Traian (anii 96–117), I.4. Hadrian (anii 117–138), I.5. Antoninus Pius (anii 138–161), I.6. Marcus Aurelius/Lucius Verus (anii 161–180) și I.7. Commodus (anii 180–192).

Perioada a II-a cuprinde materialul numismatic de la Pertinax până la Valerian I și Gallienus (193–260 p.Chr.) cu următoarele subperioade: II.1. Pertinax-Septimius Severus (anii 193–211), II.2. Caracalla/Geta (anii 211–217), II.3. Macrinus (anii 217–218), II.4. Elagabal (anii 218–222), II.5. Severus Alexander (anii 222–235), II.6. Maximin I (anii 235–238), II.7. Pupienus/Balbinus-Gordian III (anii 238–244), II.8. Filip Arabul (anii 244–249), II.9. Traianus Decius (anii 249–251), II.10. Trebonianus Gallus-Aemilian (anii 251–253) și II.11. Valerian I/Gallienus (anii 253–260). Se observă că aprovizionarea zonei cu monede imperiale de bronz încetează, apariția acestora fiind rară. În aceste condiții, piaţa monetară este dominată de emisiunile oraşelor greceşti din provincie. Atelierele monetare din Moesia Inferior au cea mai intensă activitate, după care îşi închid definitiv porţile. În privința emisiunilor din argint se constată o treptată depreciere a titlului. Într-un subcapitol separat, la finalul perioadei a II-a, este tratată în detaliu problema imitaţiilor turnate, întrerupând firul prezentării subperioadelor. Opţiunea este o consecinţă a dezvoltării dosarului imitaţiilor turnate, a căror cronologie, inevitabil relativă, conduce deocamdată şi la relativizarea subperioadelor. Autorul demonstrează convingător că imitaţiile turnate au fost produse în regiune în al doilea sfert al secolului al III-lea p.Chr. Fenomenul este atestat şi în altă părţi ale imperiului, dar acolo sunt imitate mai ales monede imperiale, pe când în Dobrogea în primul rând emisiuni provinciale, cu o preferinţă evidentă pentru piesele mărunte (*assaria*). Repartiţia geografică a descoperirilor şi mai ales procentajele mari înregistrate la Ostrov şi în colecţia Papahagi ar indica plasarea atelierului în sud-vestul Dobrogei. Tot

analiza tipologică a permis surprinderea a două etape ale producţiei de imitaţii turnate. Prima s-ar data circa 225–240 p.Chr. şi este definită de prototipuri aparţinând unei pieţe dominate de emisiunile marcianopolitane din anii 217–222 (Diadumenian, Elagabal). A doua s-ar data circa 244–250 sau mai târziu şi este caracterizată de prototipuri devenite rare în circulaţia monetară, invocându-se aici structura unor loturi de piese provenind de la Ostrov, dar și tezaurul de la Canlia, jud. Constanța.

Perioada a III-a, de la Gallienus la Diocletian/Maximian I (260–294 p.Chr.) a fost împărțită în următoarele subperioade: III.1. Gallienus (anii 260–268), III.2. Claudius II-Quintillius (anii 268–270), III.3. Aurelian (anii 270–275), III.4. Tacitus-Florian (anii 275–276), III.5. Probus (anii 276–282), III.6. Carus-Carinus/Numerian (anii 282–285), III.7. Diocletian/Maximian I (anii 285–294). Schimbările petrecute în sistemul monetar roman în această perioadă se reflectă în structura circulației bănești în zona Durostorum. Atelierele monetare din Moesia Inferior, care aprovizionaseră zona în timpul Severilor, nu mai funcţionau de circa 20 de ani. În consecință, emisiunile provinciale ies din circulaţie, locul lor fiind luat de monedele imperiale de bilon. Producția monetară semnificativă din această perioadă este susținută de un număr mare de monetării.

În urma cercetării izvoarelor numismatice sunt formulate o serie de concluzii în privința structurii numerarului aflat în zona Durostorum și în Dobrogea, dar și de natură istorică. Se afirmă, cu deplin temei, că zona Durostorum s-a dezvoltat după ce a fost stabilită aici Legiunea XI Claudia, în timpul împăratului Traian. În baza izvoarelor numismatice nu se poate stabili dacă în a doua jumătate a secolului I p.Chr., pe locul unde va fi construit castrul legionar s-ar fi aflat sediul Cohortei II Flavia Brittonum, în schimb există indicii care conduc spre ipoteza că, în a doua jumătate a domniei lui Augustus, la Durostorum a fost sediul unei garnizoane odrise. Se argumentează că monedele emise înainte de cucerirea Daciei au ajuns la Durostorum în timpul domniei lui Traian sau chiar mai târziu, fără a exclude însă posibilitatea unui început de locuire anterior.

Analiza materialului numismatic conduce la observații care privesc politica monetară imperială la mijlocul secolului al II-lea. Se remarcă faptul că în anii 155–156 provincia Moesia Inferior a beneficiat de aprovizionare directă cu monedă nouă într-o cantitate fără precedent. În aceste condiții, s-a presupus că o parte dintre dupondii şi aşii dataţi în anii 155–156 descoperiţi în Dobrogea ar fi fost bătuţi chiar aici, cu ștanțe trimise de la Roma sau gravate de meșteri veniți din capitala Imperiului. Autorul este prudent în privinţa încadrărilor cronologice, atrăgând atenţia asupra faptului că unele dintre concluziile din literatura citată sunt prea categorice sau simpliste. Spre exemplu, fără a exclude efectul perturbator al atacului costobocilor asupra circulaţiei monetare, se argumentează că prăbușirea indicatorilor a avut o cauză mai timpurie și anume plecarea legiunilor de la Durostorum şi Troesmis pentru a participa la războaiele din Orient și apoi de la Dunărea Mijlocie, intrările de monedă nouă scăzând dramatic. Dintre ipotezele cu privire la momentul în care a fost înființat *Municipium Aurelium Durostorum*, plauzibilă a fost considerată cea care susține înființarea sub Marcus Aurelius, prin acordarea statutului municipal *vicus*-ului de la Ostrov-Ferma 4. Este surprinsă dinamica prezenței monetare la Durostorum, cu vârfuri spre sfârșitul Perioadei I și în vremea lui Septimius Severus. În al doilea sfert al secolului al III-lea, lipsa emisiunilor oficiale de bronz este suplinită de monede realizate local, prin turnare, întâlnite în toată Dobrogea, dar mai ales la Durostorum. La mijlocul secolului al III-lea, moneda nouă va apărea doar accidental în perimetrul așezării de la Ostrov-Ferma 4, situația constatată arheologic indicând o restrângere a locuirii în zonă.

Monedele care au circulat în zona Durostorum în secolele I–III au fost încadrate în trei categorii: emisiuni imperiale, emisiuni provinciale şi imitaţii turnate. În baza materialului studiat se arată că emisiunile imperiale au fost predominante în circulaţie până în a doua jumătate a secolului al II-lea și au monopolizat-o începând din timpul domniei lui Gallienus (260–268). Reținem că în zona Durostorum nu sunt semnalate descoperiri de monede romane de aur, denarul este nelipsit, mai ales începând cu domnia lui Septimius Severus (înlocuit după anul 260 de antoninianul de bilon), iar cel mai bine reprezentat nominal din bronz este asul. Nominalurile mărunte, *semis* și *quadrans*, sunt rare, fiind semnalate doar câteva exemplare. Emisiunile provinciale au avut un rol secundar în circulaţie până spre sfârşitul secolului al II-lea, devin majoritare sub Commodus, cu un vârf de răspândire în timpul dinastiei Severilor. Cele mai multe monede provinciale descoperite au fost bătute de atelierele de la Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis și Tomis, în Moesia Inferior, cu o contribuție însemnată, în unele etape, a celor din Thracia și Bithynia (în special Philippopolis şi Nicaea). În privința imitaţiilor turnate, aproape toate piesele găsite la Ostrov-Ferma 4 au avut ca prototip denari sau monede provinciale din categoria unităţii, doar câteva dintre acestea reproducând diassaria sau aşi. Deoarece

imitaţiile sunt concentrate îndeosebi în aşezarea de la Ostrov-Ferma 4 s-a considerat că atelierul în care au fost produse ar trebui localizat aici.

Cartea are un aparat critic foarte amănunţit, cu trimiteri inclusiv pentru piesele din loturile Ostrov-MDJC şi Ostrov-MINAC, publicate după susținerea tezei. Pentru monedele încă inedite se menționează, prin intermediul notelor de subsol sau/și în secțiunea dedicată tabelelor statistice, numerele de inventar la care acestea sunt înregistrate în cadrul colecțiilor publice în care se păstrează. Precizând proveniența pieselor pentru toate monedele folosite în eșantioanele de lucru din zona Durostorum sau de comparație se facilitează viitoarele studii, cercetătorii având la dispoziție, de o manieră exhaustivă, materialul numismatic publicat/cunoscut pentru site-urile respective.

Lucrarea este bine ilustrată, pe cele 40 de planșe fiind reproduse 671 de monede descoperite la Ostrov, jud. Constanța. Sunt puse la dispoziția cititorilor imagini de bună calitate ale monedelor publicate după susținerea tezei de doctorat, majoritatea în străinătate, într-o lucrare mai greu accesibilă pentru cercetătorii din România.

Autorul introduce în circuitul științific, printr-o analiză completă şi complexă, unul dintre cele mai mari loturi de monede cunoscut până acum într-o zonă bine delimitată, reușind să întocmească o lucrare de numismatică romană de o reală valoare. Avem, fără îndoială, convingerea că volumul, realizat prin muncă asiduă și eforturi deosebite, se va impune ca unul de referință pentru istoria monetară a Principatului la Dunărea de Jos.

Aurel Vîlcu